

ORTA ƏSRLƏRDƏ XRİSTİAN MAARİFÇİLİYİ VƏ ŞUŞA

Elmira Kazım qızı

Məmmədova (Süleymanova)

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

suleymanova.elmira1954@mail.ru

***Açar sözlər:** məkan, maarifçilik, qıpçak-alban dili, arxeoloji maddi mədəniyyət nümunələri*

Məqalə Azərbaycanda türk xristian maarifçiliyinin tarixinə həsr olunub. Xristian maarifçiliyinin yazılı irsi əsasında göstərilir ki, erməni saxtakarları qıpçaq türk dilini qədim ermənilərin dili elan edərək albanların xristian maarifçiliyini erməni mədəniyyəti kimi elan etmişlər.

Erməni saxtakarlarının fikrincə, alban təhsilinin türk xristian xadimləri Mxitar Qoş, vardapet Vanakan, Yovhannes Sarqavak, Kirakos Gənçəli, Movses Kalankath, Qriqori Hamama, Yesai Həsən Cəlal, vardapet Vardan və bir çox başqaları erməni müəllifləridir. Hətta türkkristian təhsilinin mərkəzləri olan alban kilsə və monastrlar da onlar tərəfindən "erməni memarlığının şah əsərləri" kimi təqdim olunur. Məqalədə göstərilir ki, albanların yazılı və maddi irsləri xristian mədəniyyətinin bir parçası olaraq özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Odur ki, bu mədəniyyətin inkişafında albanların doğma türk dili və fəlsəfəsi əsas yer tuturdu. Qeyd olunur ki, türk xristian mədəniyyəti ermənilər tərəfindən mənimsənilib.

ШУША И ХРИСТИАНСКОЕ ПРОСВЕЩЕНИЕ В СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

**Эльмира Казым гызы
Мамедова (Сулейманова)**

***Ключевые слова:** пространство, просвещение, кыпчакско-албанский язык, образцы археологической материальной культуры*

Статья посвящена истории тюркского христианского просвещения в Азербайджане. На основе письменного наследия христианского просвещения указано, что армянские фальсификаторы, объявив кыпчакский тюркский язык языком древних армян, вместе с этим объявили и культурное албанское христианское просвещение армянским. Согласно армянским фальсификаторам христианские деятели албанского просвещения Мхитар Гош, вардапет Ванакан, Йовханнеса

Саргавак, Киракос Гянджинский, Моисей Каланкатуйский, Григорий Хамама, Есайи Хасан Джалал, вардапет Вардан и многие другие представляют плеяду армянских авторови центры албанского христианского просвещения– церкви и монастыри, преподносятся ими как «шедевры армянского зодчества». В статье на основе письменного и материального наследия албан воссоздана христианская тюркская культура. Вместе с этим показано, что христианская тюркская культура албан является частью общей христианской культуры с присущими ей самобытными чертами развития, которые присвоены армянами.

SHUSHA AND CHRISTIAN ENLIGHTENMENT IN THE MIDDLE AGES

Elmira Kazim gizi Mammadova

Keywords: *space, education, Kıpçak-Albanian language, samples of archaeological material culture*

The article is devoted to the Christian history of the Turkic enlightenment in the historical territory of Azerbaijan. The topic of Christian education in the historical territory of Azerbaijan has always been and to this day is a bone of contention between Armenian and Azerbaijani scientists, as it is of great political and geopolitical importance in the issue of disputed territories between the two states. It is shown that the discussion on this issue of history is conducted in a very tough and uncompromising tone. On the basis of the written heritage of Christian enlightenment, it is indicated that Armenian falsifiers, having declared the Kypchak Turkic language the language of ancient Armenians, declared the cultural Christian Alban to be Armenian. According to Armenian falsifiers, Christian figures of Albanian education Mkhitar Gosh, vardapet Vanakan, Yovhannes Sargavak, Kirakos Gyandzhinsky, Moses Kagankatuysky, Grigory Hamama, Yesai Hasan Jalal vardapet Vardan and many others are included in the galaxy of Armenian authors. Albanian churches and monasteries, centers of Christian education, are presented by them as “masterpieces of Armenian architecture”. Based on the written and material heritage, the Christian culture of the Albanians is recreated and it is presented that the Christian Turkic culture of world significance was appropriated by the Armenians.

Qarabağın tacı olan Şuşanın təməli 1752-ci ildə qoyulsa da Şuşanın məkanı həqiqətən xalqımız üçün müqəddəs və əzizdir. Çünki qədim Azərbaycan torpağında təməli qoyulub. Şuşanın məkanı tarixi dövlət olan Qafqaz Albaniyasının bir parçasıdır. Hansı ki, müasir Azərbaycan, hazırkı Ermənistan

və Gürcüstanın böyük ərazilərində, həmçinin Cənubi Dağıstan ərazilərində bu dədim dövlətimiz mövcud idi. Bu böyük ərazinin hüdudlarını Qarabağın qədim əhalisi olan alban türkləri vahid dövlətə birləşdirmişdilər. Hələ sivilizasiyanın astanasında alban türkləri Qarabağın mədəni və ictimai-siyasi həyatında müstəsna rol oynamışdır.

Bu böyük məkanda ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif dinlər biri digərini əvəz etmiş olsa da, dini inanclar dəyişsə də öz tarixi-etnik torpağına bağlı olan yerli xalqlar bir qayda olaraq adət-ənənə özəlliyini, milli xüsusiyyətini qoruyub saxlamışdır. (13, 428 s.)Lakin zaman və dövrün təsirindən asılı olaraq, müxtəlif dini ideologiyanın mövcudluğu və bununla əlaqədar müxtəlif həyat tərzi, mənəvi mədəniyyətin fərqli xüsusiyyətlərini meydana çıxardır. Albaniyada xristianlığın müsəlmanlıqla əvəz olunduğu zaman Qarabağın dağlıq ərazisində yaşayan və xristianlıq dini ideologiyasına rəsmi 313-cü ildən etiqad etməkdə davam edən avtoxton albanlar çətinliklər və ağır mübarizə şəraitində öz xristian varlığını və Alban Həvari Kilsəsi 1836 – cı ilə kimi qoruya bilməmişlər. 1836 - cı ildə isə Rusiya tərəfindən erməni Qriqorian kilsəsinin tabeçiliyinə verilərək Alban Həvari Kilsəsinin fəaliyyəti tam dayandırılmışdır.

Qarabağ ərazisində dini ayrılığın davam etməsi nəticəsində avtoxton albanların öz xristian varlığını və Alban Həvari Kilsəsini XIX əsrin birinci yarısına qədər saxlamasının vacib səbəblərindən biri də bölgədəki xristian maarifçiliyinin fəaliyyətinin nəticəsidir. Azərbaycanın maarifçilik tarixində xristian maarifçiliyinin özünəməxsus xüsusiyyətləri və əhəmiyyətli yeri var.

XIX əsrin 30-cü illərinə qədər xristian komplekslərdə alban yepiskopunun iqamətgahı yerləşirdi və dini maarif mərkəzi fəaliyyət göstərirdi. Xristian maarifçiliyini inkar etmək mümkün deyil. Külli miqdarda yazılı mənbələr, xristian monastırlar, kilsələr, ilk xristian missionerlərin fəaliyyəti, onların buradakı qəbirləri, ümumiyyətlə, xristian qəbirləri, xristian yaşayış məntəqələri və s. kimi xristian izləri sübut edir ki, Azərbaycanın tarixi ərazisi xristian mədəniyyətinin mərkəzlərindən biri olub. Azərbaycanda xristian maarifçiliyinin mövcud olması, inkişaf etməsi, xristian maarif mədəniyyətində mərkəzlərin birinə çevrilməsi Azərbaycan xalqı üçün heç də yad bir proses deyil. Əksinə xristian maarifçiliyinin tarixi ölkə tarixinin bir pilləsidir və bu pillədə xristian türk maariflərin yeri və rolu əhəmiyyətlidir. Bizim ulularımız olan xristian albanların istər ictimai-siyasi, istər sosial-iqtisadi, istərsə də mədəni həyatının tarixi Azərbaycan türklərinin ən gözəl tarixidir.

Musa Kalankatlının "Alban ölkəsinin tarixi" əsərinin miniatürlü əlyazmasında təsvir edilmiş alban ordusu göstərilir. Şəkilə baxanda bilmək olur ki, alban əsgərləri daha çox kimlərə bənzəyir. Müəllifin özü əsərində alban xalqından ətraflı məlumat verilmişdir. Həmin məlumat bizə əsas verir ki, albanları türk kimi qəbul edək. Bu əsərin orijinal dili olan alban (qıpçak) dilində olan əsər dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Lakin, təəssüflər olsun ki, Matenadaranda saxlanılan bu əsər alimlərin üzünə bağlıdır və ermənilər bunu rus dilinə çevirəndə qəsdən təhriflərə yol veriblər. Lakin müqayisəli metoddan istifadə edərək Alimlərin və albaşunasların bu əsərin alban dilində yazıldığını çoxdan sübut etmişlər.

Xristianlıq Azərbaycan ərazisinə yeni eranın ilk əsrlərində, hələ İsa Məsihin həvariləri dövründə Qafqaz Albaniyası vasitəsilə nüfuz etmişdir və həvarilərdən Varfolomey və Faddeyin adları ilə bağlıdır.

Həvari Faddeyin şagirdlərindən biri olan Yelisey Yerusəlimin birinci patriarxı Yəqubun xeyir-duası ilə yeni dini təbliğ edərək Aqvan diyarına gəlib çıxmış və Kiş adlı yerdə kilsə tikmişdir. Bu kilsə Cənubi Qafqazın ən qədim kilsəsidir və xristian maarifçiliyində onun yeri əvəzsizdir.

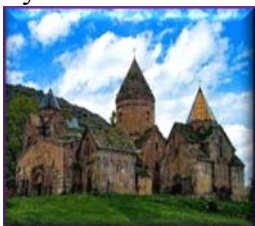
Sonra Yelisey Çolaya (Dərbəndə) yollanmış, daha sonra isə Samur çayını keçib dinin təbliğini davam etdirmiş, Helmes kəndində büt-pərəstlər tərəfindən öldürülərək bir çalaya atılmışdır. Sonralar Alban məliki Vaçaqanın göstərişi ilə Yeliseyin cəsədinin qalıqları Xruq kəndində torpağa tapşırılmış, çalanın üzərində isə kiçik bir məbəd tikilmişdir.

Şərqi kilsələrinin anası və mitropoliya olmuş, Kişdə hələ xristianlıqdan da öncə Qafqaz Albaniyasında xüsusilə rəğbət bəslənən Selena ilahəsinə həsr olunmuş məbədın mövcud idi. Burada xristian maarifçiliyinin mərkəzi kimi Giş Kürmük arxiyekiskopluğu, sonra isə Yelisey, Çuketi və Şeki yekiskoplarının mərkəzi yerləşmişdir. Bu alban kilsəsi Cənubi Qafqazda, eləcə də bütün xristian dünyasında olan qədim xristian kilsələrindən biridir və xristian maarifçiliyində onun yeri əvəzsizdir. XIX əsrin birinci rübünə qədər Kiş kilsəsi xristian maarifçiliyin əsas mərkəzi kimi fəaliyyət göstərirdi.

Alban Kiş kilsəsində başlayan türk xristian maarifçiliyi Albaniyada xristianlığın rəsmi dinə çevrilməsindən sonra Kür-Araz ovalılığında xristian komplekslərdə öz fəaliyyətini davam etdi. Laçın rayonunda yerləşən Ağoğlan monastrı, Xocəvənd rayonunda Amaras monastrı, Ağdərə rayonunda Gəncəsar

monastrı və Müqəddəs Yelisey məbədi, Kəlbəcər rayonunda Xudavəng monastrı, İcəvan rayonunda Qoşavəng monastrı, indiki Ermənistanın ərazisində Tatevvəng (Sisian şəh), Kafanvəng (Kafan şəh), Axpət və Sənaın (Alavərdi şəh) və s. monastrlar, hansılar ki, XIX əsrin 30-cu illərinə qədər alban yepiskopların igamətkahı və dini maarif mərkəzi kimi fəaliyyət göstərirdilər. Alban türk xristian monastr komplekslərindən indiyə qədər qalan abidələr memarlığın ən gözəl incilərindəndir, onlar bizim müxtəlif süjetli mirasımızdır, albanların xristian aləmində özünəməxsusluğu ilə seçilməsinin təsdiqedicisi müəllifləridir. Azərbaycan xalqının alban mədəniyyətinin varisliyini vurğulayan faktiki mahir əmanətdir.

Qafqaz Albaniyası xristian maarifçiliyinin mötəbər ocağı Nor Qetik monastrı olub. Monastr indiki Ermənistanın İcəvan (Karvansaray) rayonunda Kirovakən (Böyük Qarakilsə) şose yolunun sağ tərəfində Turşsu bulağının yuxarisında yerləşən qədim alban məbədidir. İki abidədən ibarətdir. Birinci abidə 1021-ci ildə, ikinci isə XII yüzildə tikilmişdir. İkinci abidə gümbəzsizdir. Məbədin yerləşdiyi ərazi ən qədimdən türk boylarının ana yurdu olmuşdur. VII-ci əsrdən başlayaraq yerli əhalinin xristian və müsəlmanlara bölünməyinə baxmayaraq onları birləşdirən vasitə ana türk dili olub. Bu ərazi türk dövlətçilik sisteminin bir hissəsi kimi XVIII əsrin sonuna qədər daimən türk mədəniyyətinin ənənələri davam edirdi

XVIII əsrin ortalarında Karvansarayın ərazisində Qazax-Şəmşəddil sultanlığı yaranmışdı və onun Böyük Qarakilsə adlı şəhəri bu sultanlığın paytaxtı idi. XIX əsrin əvvəllərində sultanlıq ləğv olunur əvəzində çar hökuməti 1806-cı ildə Qazax-Şəmşəddil tatar distansiyası adlı inzibati bölüm yaradır. Həmin vaxtdan bu ərazilərə Qacar və Osmanlı Türkiyədən ilk ermənilər köç etmişlər və proses ərazinin etnik mənzərəsini dəyişir.

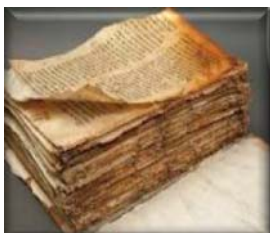
Nor Qetik monastrında maarifçiliyin tanınmış nümayəndələrindən biri XIII əsrdə böyük nüfuza malik ehkamçı kilsə mərasimləri üzrə əvəz olunmaz məsələhətçi, eləcə də kilsə qanun-qaydaları, monastr nizamnaməsi

məsələlərində həlledici rəyi olan Mxitar Qoşdur. Mxitar Qoş Gəncə şəhərində doğulmuşdur. Təhsilini əvvəlcə Tovuzlu Yovhannedən almış, sonra isə Kilikiyada oxumuşdur. Qayıdarkən Qetik monastırında məskən salmışdır. O, Xacın knyazı Vaxtanqın köməyi ilə 1131-ci il zəlzələsində dağılmış Qetik monastırı bərpa etdi. Yenidən yaradılmış monastır Nor Qetik (Yeni Qetik) adlandırıldı. Lakin Nor Qetik daha çox ikinci adla Qoşavənd – Qoşun monastırı kimi tanınır. Qoş ömrünün sonuna qədər burada yaşamışdır. Mxitar Qoş Nor-Qetik monastırında dəfn olunub. Qəbrin yanında ona qoyulan abidə

Mxitar Qoş Nor Qetik monastırında öz məktəbinin əsasını da qoymuşdur. Onun tanınmış şagirdləri XIII əsrin məşhur filosofu, tərcüməçisi, tarixçisi, coğrafiyaşünası Vardan Areveltsi (Böyük Vardan) və dövrün böyük xristian ilahiyyatçısı Vardapet Vanağan olmuşlar. Əlimizdə olan məlumatların əksəriyyətini Vanakanın yetirməsi. Onun əsərlərin sırasında bizə məlum olan külli miqdarda pritçalar, təmsillər, məşhur Qanunnamə, Alban salnamələri, Aqioqrafik əsər “Gəncəli Xosrovun şəhid olması” .

Mxitar Qoşun yazdığı “Qanunnamə” əsəri dünyaca məşhur olan xristian qanunlar toplusudur. Əsər qiriş və iki hissədən - dünyəvi və dini qanunlardan ibarətdir və dövrümüzdə qədər alban dilində gəlib çatıb. Alban dilində yazılmış bu əsər Qıpçaq türkcəsindədir. Qanunnamə albanca “Törə Bitiqi” adlanır. Gəncədə anadan olan, mənşəcə alban ilahiyyatçısı və ziyalısının Qıpçaq türkcəsində yazdığı bu Qanunnamə Albanların qəti olaraq Türk olduğunu sübut edir. Albanlar ərazidə xalqları birləşdirərək Türk dövləti yaratmışlar Albanların xristian dövlət sistemində türk xristian maarifçiliyin ənənələrini qöstərir. Əsərin dövrümüzdə qədər qıpçak dilində gəlib çatmış nüsxələri Rusiyanın Milli kitabxanalarında, İrəvandakı Matenadaran muzeyində, avropadakı kilsələrdə saxlanılır.

Nor Qetik monastırının məktəbi bir çox alimlər və ilahiyyatçılar yetişdirmişdir. Mənbələr Araveltsi, yəni Şərqli və Nor Qetik monastırının adı ilə

əlaqədar Qetisi adlandırırıla Kirakos Gəncəli onlardan biri idi. O, 1201-ci ildə Gəncədə (Qandzax) anadan olmuş, 1271-ci ildə vəfat etmişdir. Kirakos Gəncəli erməni, fars, türk və ərəb dillərini mükəmməl bildi. Nor Qetik monastrda Mxitar Qoşun şagirdi Vanakanın yanında təhsil görmüş və ömrünün böyük bir hissəsini orada keçirmişdir. Kirakos Gəncəli Albaniya tarixinə dair ən qiymətli mənbələrdən biri olan "Tarix" əsərinin müəllifidir. Əsərinin əslı Matenadaranda saxlanılır. Kitabın gerçək adı "Alban ölkəsinin qısa tarixi"dir. Lakin nəşr olunan nuxxələr bəzən "Ermənistan tarixi", bəzənsə "Ermənistanın şərq əyaləti-Alban ölkəsinin tarixi" kimi qondarma adlarla təqdim olunur. Bu əsərdə Albaniyaya və Xaçın bölgəsinə aid xüsusi bölmə ayrılmışdır. Gəncəli Kirakos bu əsərində Albaniyanın katolikosları, knyazları, həmçinin ölkədə kilsə tikintiləri və ayrı-ayrı məbədlər haqqında, o cümlədən Amaras məbədi haqqında məlumat verir. Monqolların Azərbaycana hücumu, onların daxili və xarici siyasətindən bəhs edir. Ömrünün böyük hissəsini Nor Qetik monastırında keçirən alban tarixçisi və rahibi Gəncəli Kirakos Mxitar Qoşu özünün mənəvi babası adlandırır. Gəncəli Kirakos özünün "Tarix" kitabında XIII əsrdə yaşamış Nerses adlı alban katalikosu barədə də məlumat verir. Həmin Nersesin ana dilində dövrümüzədək bir əsəri "Alğış Tenqrigə, Nerses gatoğiqosnunq aytkanı, xaysı ki tiyişlidir barça krisdanlarğa övrənməgə" başlığı altında gəlib çatıb və Polşadakı Milli Muzeyin kitabxanasında Krakov və Venesiya əlyazmalarında qorunur. (5, əlyazma, № 2412; 7, əlyazma №1126). Əsər Albaniya katolikosu Nersesin ədəbi-teoloji irsindən bir nümunədir və XIII əsr qıpçaq ədəbiyyatının əldə olan şedevr nümunələrindəndir.

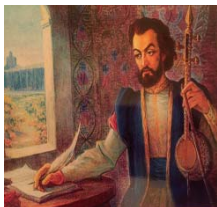
IX əsdə Aranoğullar nəslinə mənsub Qriqori Hamama vaxtilə xəlifə tərəfindən babası Səhl ibn Sumbata hədiyyə edilmiş Şəki ətrafındakı geniş torpaqlarda knyazlıq yaratdı. Burada xristian albanlar üçün məktəblər açdırılmışdır. Həmin məktəblərdə uşaqlara tədris edilmək üçün alban dilinin qrammatikasına aid bir kitab da yazmışdır. "Qrammatika" ilahiyat, fəlsəfə və təbiətşünaslıq biliklərini özündə əks etdirən türk dilində lakonik sual-cavab formasında qələmə alınmış dərslık idi. Dövrümüzədək gəlib catan kitabın bir fraqmenti Matedaranda saxlanılır:

-Kimlərininq nemələrıdırilər alar?-Atanınq.-Xayda ettinq sen?-Tenqridə.-
Kimgə umsandıinq sen?-Tenqrigə.-Kimninq bilə yeberdıinq sen?-Tenqri bilə

yeberdim men.-Kim bilə yeberdi bu?-Tenqri bilə yeberdi bu, ol (6,əlyazma № 3522).

XIII əsrin birinci yarısında Alban xristian maarifçiliyi intibah dövrünü yaşayır. Xristian alban mülklərini vahid Xaçın knyazlığına birləşdirən "işxan" titulu daşıyan, Aranoğulları sülaləsinin görkəmli nümayəndəsi Həsən Calal (1215-1261) Qarabağın türk-xristian memarlığının şah əsəri sayılan Gəncəsər monastrı inşa etdirdi. Kəlbəcər rayonunun Vəngli kəndində, Xacincayın sol sahilində yerləşən bu tarix-memarlıq abidəsi Alban Həvari Kilsəsi Katolikosunun iqamətgahına çevrildi və uzun müddət alban xristian maarifçiliyin beşiyi hesab olunurdu. Elmi ədəbiyyatda məbədin adı Xəzinədəğ məbədi kimi yazılır. Monastr xristian dinin baş xəzinəsi mənasında Gəncəsər adlandırıldı. Bu dəyərli abidənin inşaatı və memarlıq həllində Səlcuqlar və xüsusilə Elxanilər mühitinin böyük təsiri olmuşdur. XIII əsrdən etibarən Gəncəsər bölgədə təhsil və mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdir. Maarifçiliyi yüksək qiymətləndirən Həsən Cəlalın göstərişi ilə katolikos II Nerses burada maarifçiliyə başçılıq edirdi. Monastr daxilində Alban Həvar Kilsəsi üçün xadimlər yetişdirən dini seminariya fəaliyyət göstərmişdir. İnşa edilən məktəblərə, kilsə və monastırlara kitablar bağışlanır, orada dərs demək üçün xüsusi xristian alimləri dəvət edilir. Gəncəsər monastırı ölkənin oldu. Gəncəsər monastırı Alban katolikosluğunun mərkəzi, Katolikoslarının iqamətgahı və xristian maarifçiliyin məktəbi kimi 1836-cı ildə Rusiya Müqəddəs Sinodu tərəfindən Alban Katolikosluğunun ləğv edilməsinə qədər qalmışdır.

Xristian maarifçiliyində əhəmiyyətli yer tutan XVIII-XIX əsr alban türk ədəbiyyatının yaradıcılığının ən böyük nümayəndəsi şair və aşığı Sayat Novadır. O, dini vəzifələrdə çalışan zaman dini maarifçiliyi ilə də məşğul idi. Sayat Nova şeirlərində özünü "türk" adlandırır: "Vəslinə eylədi ərək Sayat Nova, Məcnuna, Fərhadə gork Sayat Nova, Aşığı Sayat Nova, Türk Sayat Nova". Şair 1712-ci ilin 14 iyun tarixində Tiflisdə anadan olmuşdur. Gürcü, erməni və azərbaycan

dillərini təmiz bilirdi. Günümüzdə qədər gəlib çatmış əsərlərin əksəriyyəti Azərbaycan dilində qələmə alınmışdır. 1759-cu ildə Qandzasar Kilsəsi tərəfindən ona Ter-Stepanos rahib rütbəsi verilir. O, Əvvəlcə Ənzəli Kilsəsində, bir zaman Qaxdakı (Kürmüx) Kilsədə xidmət göstərməyə başlayır, sonra isə qərbi Azərbaycan ərazisində yerləşən Haxpat Monastrında rahiblik edir. 1795-ci ildə 83 yaşında xidmət etdiyi monastrın daxili otaqlarının birində öldürülür. Tarixi faktlar göstərir ki, Qarabağda türkçülüyn güclü bir fenomen kimi izi Kür-Araz mədəniyyətindən alovlanaraq indiyə qədər özünəməxsus əhəmiyyəti qorunub saxlanılır. Onun qorunub-saxlayan qüvvə burada daimə yaşayan türklərdir. Görkəmli şəxsiyyət, sovet elm adamı tarixçi-arxeoloq və qafqaz xalqlarının etnoqenez üzrə mütəxəssisi Yevqeni İqnatyevic Krupnov Albaniya həqiqətləri haqqında "Albaniya tarixinin öyrənilməsi işində heç bir məhdudiyyət və məcburiyyət olmamalıdır. Albaniya tarixini müxtəlif ölkələrin tarixçiləri öyrənə bilər. Lakin bir şey məlumdur ki, Qafqaz Albaniyasının tarixi və taleyi ilə hamıdan çox azərbaycanlılar məşğul olmalıdırlar. Bu sahədə onlar dünya elmi qarşısında məsuliyyət daşıyırlar, dünya elminə borcludurlar" (17, 20 s.)

Həqiqətən də, azərbaycanlılar alban türklərin varisi olaraq türk dövlətçilik ənənələrini, türk mədəniyyətini elmi və ictimai salnamə səhifələrimizə yazdılar. XVIII əsrin 50-ci illərindən başlayaraq alban türklərin varisi Cavanşir elatları öz bacarıqlı sərkərdələri Sarıcalı Pənahəlixanın ətrafında birləşərək hərbi, siyasi, iqtisadi, mədəni cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edən türk dövlətçilik ənənələrini davam etdirib paytaxtı Şuşa şəhəri olan Qarabağ xanlığının əsasını qoydular. Elatların əsası qoyduğu Şuşa qalası alban türk memarlığının ən gözəl incilərindən biri oldu. Qala yaxınlığında yüksək memarlıq keyfiyyətləri olan körpü də inşa edilmişdir. Möhkəm qala olan Şuşa əvvəl Qarabağ elatlarının dövlət xadimi olan Pənahəli xanın adı ilə Pənahabad kimi adlandırılır. Bir qədər sonra şəhər kimi genişlənən onun ərazisi etnonim adı ilə Şuşa adlandırıldı. Bu ad dondar türklərin bir qolu olan Şoşu tayfalarının adı ilə bağlıdır. (15, s.137). Şuşa şəhəri türkçülüyn ornamental və süjetli xəzinəsidir.

Ədəbiyyat

1. **Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Şuşa və Laçın rayonları sakinlərinin bir qrupu ilə görüşdə giriş sözü** (Prezident Sarayı, 6 may 1996-cı il) sənədinə tarixi arayış// <https://lib.aliyevheritage.org> › ...
2. **Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ilin “Şuşa İli” elan edilməsi haqqında** Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı . 05 yanvar 2022, 12:00 // <https://president.az> ›
3. **Ramin Əlizadə və Elnur Nəciyev.** Qarabağın Alban-Qıpçaq tarixinə dair// Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, C. 7, s. 4., 2020, s. 2578-2593. ORCID: 0000-0002-0146-8946 ORCID: 0000-0003-3989-6257
4. **Zülfüqarlı Məhərrəm.** Şuşa. Müxtəsər tarix. (1752-2022). Bakı: CBS Poligrafic production, 2022, -104s.
5. **Əlyazma.** Polşa, Milli Muzeyin kitabxanasının Krakov şöbəsi, № 2412
6. **Əlyazma.Matedaran .№ 3522**
7. **“Alğış Tenqrigə, Nersess gatoğiqosnunq** aytkanı, xaysı ki tiyişlidir barça krisdanlarğa övrənməgə”. Venesiya, 1126 Nəli əlyazma.
8. **Cəlilov Firudin Ağası oğlu** Azərbaycan türklərinin islamaqədər tarixi. Doqquz Bitik: Tarixi qaynaqlar. I Bitik. Bakı, Ağrıdağ, 2014. -367[1] s.
9. **Cəlilov Firudin Ağası oğlu** Azərbaycan türklərinin islamaqədər tarixi. Doqquz Bitik: Tarixi coğrafiya. II Bitik. Bakı Ağrıdağ 2014. -280 s.
10. **Cəlilov Firudin Ağası oğlu** Azərbaycan türklərinin islamaqədər tarixi. Doqquz Bitik: Azərbaycanca qurulan qədim dövlətlər. III Bitik. Bakı,2014. -511[1]s
- 11.Şuşa – Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı: biblioqrafiya / Tərt. ed. X.Abbasova; elmi red. K.M.Tahirov; red. E.R.Nəciyev. – Bakı, 2021. – 600 s.
12. Александр Гарковец. Кыпчакское Евангелие. Перевод Чарльза Фрейзера (Карас, Астрахань, Оренбург, 1803-1820) Напечатано Джоном Митчелом. Шотландское Миссионерское Общество. Астрахань, 1820. – Алматы: Баур, 2013. – 556 стр. ISBN 978-9965-854-31-6
13. Бахтияр Тунджай. Письменное наследие Кавказских албан Том 1 Фонд поддержки по политики тюркоязычных государств. Бишкек: «УлууТоолор», 2014. – 428 с
14. Гаркавец Александр Николаевич. Кыпчакский словарь. По армянописьменным памятникам XVI-XVII веков. Изд. 3-е, перераб. - Алматы: БАУР, 2018. - 1788 стр. ISBN 978-9965-854-49-1.
15. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Т. 1. Баку:Элм, 1991, - 552с.
16. **Геюшев Р. Б.** Христианство в Кавказской Албании. – Баку: Элм,1984 – 192с
17. **Крупнов Е. И.** Древняя история Северного Кавказа. М.: Издательство АН СССР, 1960. -520 с.